

NOI CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA SCUTULUI DE LA DURA EUROPOS

DE

M. M. ZAHARIADE

În timpul săpăturilor arheologice întreprinse în anii 1922 — 1923 sub conducerea lui Franz Cumont la Dura Europos (azi Salihîiek, Irak), în seria scuturilor de paradă din lemn descoperite în *Turnul Arcașilor* (cazarma cohorței a XX-a Palmyrenorum Sagittariorum), era relevat și un important document, cunoscut ulterior sub numele de *Scutum Durae Europi*.

În istoriografia străină și în cea română, Scutul de la Dura Europos nu s-a bucurat decât de generale și trecătoare considerații¹ deși, prin înșăși natura informațiilor, el reprezintă un izvor de aprecieri și comparații topografice și istorice de primă categorie.

Așa-numitul *Scutum Durae Europi* constă dintr-un fragment de scut de lemn pe care se găsește un pergament fragmentar, pictat. Scutul are dimensiunile de 1,10 — 1,20 × 0,80 m, iar pielea pictată și aplicată pe scut, o lățime de 0,45 m și o lungime de 0,18 m, considerînd numai porțiunea păstrată. Inițial, documentul trebuie să fi avut o lățime totală de 0,65 m.

Pergamentul cuprinde o listă de etape de-a lungul țărmului Pontic începînd — considerînd notarea din fragment — cu orașul *Messembria* (Tracia) pînă la *Artabda* (Theodosia, azi Feodosia — Crimeea) sau *Arta* (*xata*? — Armenia)². Documentul³ e împărțit în două părți distincte, rediate prin două culori diferite: uscatul, în dreapta, colorat în roșu-închis, despărțit de marea de culoare albastră printr-o linie albă, curbă, fără meandre, reprezentînd țărmul.

¹ Documentul a fost reprodus grafic, imediat după găsire, într-o acuarelă executată — destul de corect — de M. Lauras și astfel, publicat pentru prima dată de Fr. Cumont în *Syria*, 6, 1925, p. 1 — 15, pl. I (acuarelă fără fotografie) sub titlul *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, și reluat în *Fouilles de Dura Europos 1922 — 1923*, Paris, 1926, papyr IX, p. 323 — 331. La noi, fragmentul a fost analizat mai mult din punct de vedere geografic și al descifrării traseului de I. Mititelu, sub titlul: *Itineraria Romana: Le Bouclier de Dura Europos*, BSNR, 37, 1943, p. 78 — 91, cu o bună reproducere a fotografiei, desen și hărți. Mai nou, documentul a fost introdus în culegerea FHDR, I, sub titlul *Scutum Durae Europi Repertum*, p. 725 — 727, cu scurt comentariu (p. 725) și traducere (după I. Mititelu) a lui Vl. Iliescu și în a două rînduri semnalat de R. Vulpe, odată în DID, II, București, 1968, p. 205—206 cu fotografie, fig. 81, și altă dată în StCl, 11, 1969, p. 169 în articolul *Ilustrum ingressi- Ilistriae excidium*, p. 157 — 172.

² Asupra controversei în ce privește ultima localitate de pe document, vezi I. Mititelu, *op. cit.*, p. 78; Fr. Cumont, *Syria*, 6, 1925, p. 8; idem, *Fouilles* . . . , p. 330 și urm; vezi și infra.

³ Fr. Cumont, *Syria*, 6, 1925, 6, 1925 p. 1 — 13, pl. I; idem, *Fouilles* . . . , p. LVIII — LX; I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91; FHDR, 1, p. 725.

Pe acesta sînt redat amănunțit localitățile sau orașele, începînd de pe coasta tracică pînă în nordul Pontului, în dreptul fiecărei dintre ele fiind desenată cîte o casă, alături avînd înscrisă, în mile romane, distanța ce le separă. Astfel de reprezentări se găsesc în dreptul orașelor : *Byzone*, *Callatis*, *Tomis*, *Tyras*, *Borysthenes* (Olbia), *Chersones*, *Artabda*. Localitățile și orașele sînt scrise de sus în jos, în sens invers hărților obișnuite, după drumul parcurs de la sud spre nord.

În partea stîngă e reprezentată marea, cu desenul a două corăbii suprapuse. În registrul superior apare o navă de război avînd fixată pe ea un turn de luptă⁴ (sau o simplă reprezentare a velelor?). Pe corabie se găsesc trei personaje⁵. În registrul inferior e desenată o navă de proporții mai mici, fără vele sau turn de luptă, cu două figuri umane care o însoțesc.

Sub acest ultim desen mai apar încă două sau trei figuri de oameni, vizibile fragmentar, din cauza rupturii pergamentului.

Apele sînt redat cu culoare albastră. Pe pergament e un singur fluviu înfățișat — Dunărea — înregistrat însă de două ori sub alt nume. Spre exemplificare dăm mai jos cele două variante ale principalilor comentatori ai documentului, Franz Cumont⁶ și I. Mititelu⁷.

Franz Cumont

I. Mititelu

- 1 [Π]αν[υ]σός ποτ(αμός)μί(λεια)..]
- 2 'Οδ[ε]σ[σ]ός μί(λεια)..]
- 3 Βυθόνα [μί(λεια)..]
- 4 Κάλ[λ]ατις μί(λεια)..
- 5 Τομέα μί(λεια)λγ'
- 6 "Ι[σ]τρος ποτ(αμός)μί(λεια)μ'
- 7 Δάνουβις ποτ(αμός)[μί(λεια)..]
- 8 Τύρα μί(λεια)πδ'
- 9 Βορ[υ]σθ[έν]ης [μί(λεια)..]
- 10 Χερ[σ]όν[η]σος.....]
- 11 Τραπ[ε]ζοῦς.....]
- 12 'Αρτα[ξ]άτα μί(λεια)..]

- 1 Rîul Cimos? (pe unele fotografii)
- 2 ME[CEMBPIA]
- 3 ΠΑΝ[ΥCOC]
- 4 EPITE⁸
- 5 OΔECCOC⁹
- 6 ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛΙ
- 7 ΤΥΜΟΥ¹⁰
- 8 ΒΥΒΟΝΑ¹¹
- 9 ΤΡΙCCO¹²
- 10 ΚΑΛΛΑΤΙ
- 11 ΑΜΛΑΙΔΥΝΑ
- 12 CTPATONO¹³
- 13 ΤΟΜΕΑ¹⁴ Χ^ο ΜΑΓΥ

⁴ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91; s-ar mai distinge și literele CMY. Tot aici, un soldat cu scut stînd pe puncte ar fi însoțit, în dreapta lui, de semnele XPO.

⁵ *Ibidem*, p. 91, menționează că figurile de oameni pe care le-a observat Fr. Cumont și care reies clar din acuarelă, nu se observă în fotografie.

⁶ Fr. Cumont, *Syria*, 6, 1925, p. 9; idem, *Fouilles . . .*, papyrus IX, p. 330 și urm.

⁷ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 78 — 85.

⁸ Tabula Peutingeriana, VI, 42, 513: *Erite*; Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, V, 11, 4: *Erete*.

⁹ *Itinerarium Antonini* (O. Cuntz, 1929) 228, 3: *Odisso*.

¹⁰ Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, IV, 6, 12: *Timu* și V, 12, 1: *Tumo*.

¹¹ De fapt Bizone (azi Cavarna); Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, IV, 6, 11: *Bizoi* și V, 11, 18: *Byzoris*; Tabula Peutingeriana, VI, 42, 511: *Bizone*; La Ștefan din Bizanț, 11, apar și formele: Βιζωναίος, Βιζωνίτης, Βιζώνιος; Bybona pare a fi o formă latinizată a orașului Bizone, cf. Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 13.

¹² Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, IV, 6, 13: *Tirissa* și V, 11, 17: *Turisia*; Tabula Peutingeriana, VI, 42, 511: *Trissa*.

¹³ Ravennatis Anonymi, *Cosmographia* IV, 6, 15: *Stratonis* și V, 11, 15: *Stratonis* Tabula Peutingeriana, VI, 42, 511: *Stratonis*.

¹⁴ Pentru formele înfîlțite în izvoare, vezi I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 13, 16; *Itinerarium Antonini*, 227, 3: *Tomos*.

- 14 ΟΥΛΜΥΡΥΑ¹⁵ ΜΟΔ
 15 Ι ΣΤΡΟΠΟΤΓ ΜΜΔ
 16 ΧαΛγοκ
 17 ΔΑΝΟΥΒΙΣ ΠΟΤΜ...
 18 ΧΦΛ ?
 19 ΕΧΤΟΒΡΟΚΟ¹⁶...?
 20 ΤΥΡΑΣ Μ ΠΔΦ
 21 ΙCΙΑΚΟ¹⁷
 22 ΝΙΚΟΝ¹⁸ Υ...
 23 ΟΔΕCΚΟC¹⁹
 24 ΒΟΡΙCΤΕΝΑ²⁰ ΜΡΕ
 25 ΧΕΡΧΙΝΙΤΙC²¹
 26 ΧΕΡCΟΝΟC²² ΜΟΔ
 27 ΛΑΜΠ[ΑΔΑ]²³
 28 ΑΡΤ[ΑΒΔΕΡΑ]²⁴ Μ ΟΕΦ
 29 ΧΙΜ²⁵?
 30 ΑΧΡΑ?

Considerăm la început necesare câteva precizări cu privire la trupa în arhivele căreia s-a aflat interesantul document fragmentar. Pornind de la acesta, s-a crezut că întreaga *cohors XX Palmyrenorum*, posesoarea la un moment dat în arhivele sale a acestui itinerar scris, ar fi staționat

¹⁵ Itinerarium Antonini, 226, 4 : *Salmorude* ; Hierocles, Συνέκδημος 637, 15 : 'Αλμυρίς ; Procopius, *De Aedificiis*, IV, 7, 15 : 'Αλμυρίς.

¹⁶ Ravennatis Anonymi, *Cosmographia*, IV, 3, 6 : *Eleobroton* și V, 10, 9 : *Eleobrokon*.

¹⁷ *Periplum Anonymi*, 61 : 'Ισιακόν λιμῆν. Numele portului e o derivare probabilă de la 'Αξιάκος (ποταμός).

¹⁸ *Ibidem*, Νικῶν ; mai corect ΝΙΚΟΝΥ [Α] cum apare la Strabo, VII, 306 sau ΝΙΚΩΝΙΟΝ, *Periplum Anonymi*, 61 și Ptolemeu III, 10, 8 ; cf. RE, XVII, 1937, col. 508 — 509.

¹⁹ Orașul se află la 28 km vest de limanul Nistrului. Pe teritoriul actualei Odessa se afla orașul propriu-zis 'Οδησσός (Ptolemeu, III, 5, 14) ; la Pliniu I, *Naturalis Historia*, IV, 82 : Ordesos ; cf. Arrian, *Periplum Ponti Euxini*, 132 și *Periplum Anonymi*, 61. Lingă Odessos se află și Portus Isiacorum ; RE, XVII, 1937, col. 1 185 — 1 186.

²⁰ E denumirea grecească (οἱ μὲν ἄλλοι Βορροσθένην αὐτοὶ δὲ 'Ολβίαν : Ștefan din Bizanț, 232) a cetății Olbia : 'Ολβίη, pe malul drept al Bugului, la 4 km în amonte de confluența cu estuarul Niprului. În perioada romană își păstra încă caracterul grecesc. În timpul împăraților Severi primește o garnizoană romană. RE, XVII, 1937, col. 2 405, nr. 3 și col. 2 406 — 2 407. Asupra perioadei romane a orașului : *Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini* I, ed. a 2-a Petrograd, 1916 ; B. Farmakovski, *Olbia*, Petrograd 1915 ; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Leipzig, 1921.

²¹ *Periplum Anonymi*, 56 : Κορονίτις și Κερκινίτις.

²² Poate fi vorba de întreaga peninsulă Crimeea (Chersonesul Tauric, Χερρονήσον τῆς Ταυρικῆς, Arrian, *Periplum Ponti Euxini*, 132), dar și de principalul oraș de aici Heracleea.

²³ *Periplum Anonymi*, 52 : Λαμπάδα ; Arrian, *Periplum Ponti Euxini*, 132 ; Λαμπάδα/Λαμπάς ; cf. I. Mititelu, *op. cit.*, p. 85, nr. 27 și RE, 1925, col. 578, nr. 4.

²⁴ Este vorba de portul Theodosia ; la Arrian, *Periplum Ponti Euxini*, 131 : Θεοδοσία (Καθα medievală, azi Feodosia) ; *Periplum Anonymi*, 51 dă informația că în dialect tauroalanic, orașul se numește 'Αρδάβδα derivînd de la oseticul *awd*, șapte și *ard*, și ar însemna 'επτάρθεος ,,'cea cu 7 zei' ; cf. RE, I (1894), col. 22.

²⁵ *Periplum Anonymi*, 45 : Κιμμέριον ; Ravennatis Anonymi, *Cosmographia* V, 11, 93 : *Chimerium* ;

„pe undeva prin estul Daciei”²⁶. Afirmația comportă însă serioase rectificări. Unitatea, încă de la înființare, nu a părăsit, pînă în anul 260²⁷, garnizoana sa de la Dura Europos. Creație evidentă a începutului secolului al III-lea cînd se pune capăt autonomiei militare de pînă atunci a Palmyrei²⁸, *cohors XX Palmyrenorum Sagittariorum* dubla strategic garnizoana de la Dura, realizîndu-se o sporire numerică a efectivelor de aici²⁹.

Astfel, la începutul secolului al III-lea, orașul adăpostea un efectiv de 1 500 de oameni³⁰. În 230 unitatea mai staționa încă la Dura Europos arătîndu-și loialitatea față de Severus Alexander și întreaga casă domnitoare³¹ în timpul tulburărilor din regatul part prilejuite de răsturnarea dinastiei de aici. Trupa continuă probabil să staționeze și după 230, pînă la 260 cînd, angajată în conflictele cu perșii (Valerian), ia parte la dezastrul de la Carrhae³². În condițiile unei continue alarme pe limesul eufratic, e puțin probabil ca garnizoana de la Dura să fie descompletată (în speță cu *cohors XX Palmyrenorum*), iar unitatea să fie trimisă undeva prin Dacia sau Moesia Inferior, provincii care-și aveau propriile lor forțe armate.

Dacă considerăm că permanent, între 230—260, presiunea persană e foarte puternică, se înțelege că nici măcar o *vexillatio* din cohortă — cum afirma I. Mititelu³³ — nu-și putea părăsi sectorul. Mai mult, inexistența oricărei urme epigrafice a unității pe teritoriul Dobrogei sau în Dacia, vine să confirme absența totală a vreunui contingent din trupa de palmyreni.

²⁶ Cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 206.

²⁷ Fr. Cumont, *Fouilles* . . . , p. LIV și urm.; idem, *Syria*, 6, 1925, p. 8 și urm.

²⁸ În afara lucrărilor deja citate, vizînd regiunile siriene, mai vezi F. Lübkers, *Reallezikon des Klassischen Altertums*, Berlin, 1914, p. 756; J. G. Fèvre, *Essai sur l'histoire politique et économique de Palmyre*, Paris, 1931; H. Seyrig, *Syria*, 13, 1932, p. 266 — 277; A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de la Syrie: Le limes, de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925 — 1932)*, I, Paris, 1934; A. Schlumberger, *La Palmyrène du nord-ouest* (thèse), Paris, 1951.

²⁹ Fr. Cumont, *Fouilles* . . . , p. LIV pentru cazul lui Iul(ius) Teren(lius) Trib(unus) încă din primii ani de funcționare a unității; *ibidem*, pl. VI, p. 89—97 nr. 8 a; idem, *Syria*, 3, 1922, p. 64. pl. XLVIII.; M. Rostovtzeff, *Dura Europos and its Art*, Oxford, 1938, p. 24 și urm.; *Compte Rendus de l'Académie des Inscriptions*, Paris, 1923, p. 19; *Ann. Ép.* 1923, 23; G. M. Bersanetti, *Atheneum*, 18, 1940, 3, p. 123. Cele trei puncte principale de pe limesul eufratic erau: *Dura Europos*, *Aná* și *Hirtha*. La Dura mai staționa din sec. II și *cohors II Ulpia equitata*; Fr. Cumont, *Syria*, 4, 1923, p. 38—58; și 5, 1924, p. 26—43.

³⁰ Calitatea de *milliaria* ar rezulta nu numai din faptul că unitatea era condusă de un *tribunus*, grad de comandă specific pentru o trupă de o mie de oameni, dar și din interpretarea unui papyrus (Fr. Cumont, *Fouilles* . . . , papyrus VI, p. 314—316), cuprinzînd trei liste cu adnotări diverse în care semnul Z ar însemna simplificarea pentru *milliaria*. Nu se știe precis dacă unitatea era și *equitata* termen ce nu reiese pînă acum din nici un document; M. Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 26 înclină spre același număr de 1 000 de oameni.

³¹ *Comptes Rendus de l'Académie des inscriptions*, Paris, 1923, p. 18; *Ann.Ép.* 1923, 23; Fr. Coumont, *Fouilles, op. cit.* . . . , nr. 3: [Imp. Caes. M. Aurel] IO SEVERO [Alexandro pio felici aug] VSTO DIVI SEVERI PII [nep divi Antonini] MAGNI FILIO PONTI [fici max. trib. pote] STATIS VIII PP [et Iuliae Avitiaee Mameae Augustae matri Augusti nostri et c] ASTRORUM SENA [tus patriaeque mili] TES COH (ortis) XX PALMY [renorum sagittariorum Severianae Alexandrianae devoti] NUMINI AC MAIES [tati eorum].

³² Fr. Cumont, *op. cit.*, p. LX și urm. Dealtfel dovada staționării ei după 235 la Dura e martelarea numelui lui Severus Alexander pe inscripție.

³³ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91.

Dacă se poate deci afirma că pe teritoriul Daciei sau al Dobrogei nu a staționat niciodată unitatea sau măcar o parte (*vexillatio*) din *cohors XX Palmyrenorum Sagittariorum*, rămîne însă de explicat cum a ajuns în arhivele trupei de la Dura Europos un document ce înfățișează realități de pe țărmul vestic al Pontului, integrat atunci Moesiei Inferior. În plus, se impun și câteva constatări de ordin general asupra documentului de care ne vom ocupa mai jos :

1. Limba de comandă și a documentelor oricărei unități din armata romană era latina ; în schimb, autorul înscrisului pe pergamentul scutului pare să fi fost de origine grec (greco-oriental) care a beneficiat de o bună hartă în limba latină procurată din vreo localitate din Tracia (poate chiar de la Messembria)³⁴ și a înscris numele localităților în grecește. Dealtfel distanțele între orașe sînt date nu în stadii, ci în mile, conform hărții ce a servit drept model ;

2. Itinerarul cuprinde un traseu precis, unitar, parcurs într-un anumit timp, cu un punct inițial de plecare — probabil Messembria — și unul de sosire — poate dinainte stabilit — Artabda ;

3. Pe pergament sînt înscrise strict doar localitățile și orașele ce au legătură directă cu marea, nefăcîndu-se mențiunea nici unei localități din interiorul Dobrogei ;

4. Distanțele și succesiunea localităților sau orașelor pe țărmul vestic, corespund în general cu hărțile și cifrele date de geografia antică de pînă atunci ;

5. Actul, înregistrînd realitățile de pe țărmul vestic și septentrional al Pontului, a ajuns ulterior pe limesul eufratic, la Dura Europos, unde a și fost descoperit.

În afară de cadrul strict geografic al problemei³⁵, aspectele importante ale discuției sînt de a ști cine și cînd se realizează acest itinerar și mai ales rostul parcurgerii lui.

S-au propus două alternative : a) a fost efectuat de un singur personaj³⁶ ce și-a însemnat locurile de popas și a parcurs, prin urmare drumul Messembria — Artabda singur, neînsoțit ; ar fi vorba, în acest caz, după Fr. Cumont³⁷, de itinerariul unui soldat sirian (sirian greizat ?) detașat la o garnizoană (*cohors, vexillatio* ?) din nordul Pontului ; b) e un drum parcurs de o întregă *vexillatio*, după I. Mititelu³⁸, aparținătoare cohortei de arcași de la Dura, lucru cu care Cumont nu e de acord³⁹. Vom vedea mai jos că propunerea lui I. Mititelu se apropie intrucîtva de adevăr în ce privește numărul, nu însă și proveniența militarilor ce au realizat itinerarul. Din hartă pare să rezulte că personajul care a efectuat notarea era de limbă greacă ; exemplul cel mai elocvent îl formează atestarea :

³⁴ Pentru discuții, vezi mai jos p. 508. Pentru originea latină a hărții, care a fost folosită ca model pentru această listă înclină și Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 13. Probabil astfel de hărți existau în toate garnizoanele romane, cuprinzînd porțiunile de teritorii în care staționau sau pe care le aveau în imediata supraveghere.

³⁵ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 85 — 89.

³⁶ Fr. Cumont, *Syria*, 6, 1925, p. 2 înclină pentru un *possesseur de bouclier*.

³⁷ *Ibidem*, p. 11.

³⁸ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91.

³⁹ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 10.

localității Halmyris, care e trecută pe pergament sub denumirea ei grecească Ουλμουρα⁴⁰, și nu în forma latinească, se pare frecventă, Salmorude, întilnită în *Itinerarium Antonini*⁴¹. Dacă itinerarul a fost mai lung nu putem afirma cu certitudine, pergamentul fiind fragmentar. Nu pare însă să lipsească din el, considerându-i dimensiunile, un traseu prea mare. În acest sens e puțin probabil și începutul notării pe hartă a orașului Dura Europos, de unde cercetătorii menționați presupun că era originar autorul înscrisului. Tot atât de improbabilă apare și parcurgerea itinerarului de către o singură persoană⁴². E posibilă acțiunea unui grup de militari — în orice caz nu din *Cohors XX Palmyrenorum* — în secolul al III-lea, în Pont, la începutul sau în timpul evenimentelor tulburi de aici⁴³. Cît de mare va fi fost grupul militarilor detașați din vreo garnizoană din Tracia (poate chiar Messembria?) nu putem preciza. Oricum, a fost o misiune specială, reclamată de anumite evenimente ce au avut loc în regiune, dinainte ordonată, probabil de legatul Traciei, în deplină colaborare cu cel al Moesiei Inferior și încredințată unui grup ce primise sarcini precise.

În acest caz, apare mult mai verosimilă o destinație oficială a unui grup⁴⁴ ce urma să aducă la îndeplinire o misiune ordonată și care era autorizat să înscrie drumul parcurs, decît a unui simplu soldat ce notează localitățile doar pentru „a-și satisface un simplu capriciu și pentru a-și aminti lungile etape parcurse în țările străine”⁴⁵. Grija și precizia cu care au fost înscrise etapele vest și nord pontice parcurse, relevă însemnătatea misiunii. De la o singură persoană harta ar fi putut lesne ajunge la una din populațiile nord-pontice (în special la goții prezenți masiv la această dată aici), care, posesoare al unui astfel de document s-ar fi putut ușor orienta în acțiunile ei pirateresti.

De aceea — cu o rezervă firească — presupunem că harta, provenită dintr-unul din comandamentele sud-dunărene (moesic sau tracic?), reprezenta și un document secret ce urma — după îndeplinirea misiunii — să reajungă rapid în vreuna din arhivele garnizoanelor balcanice.

Important de stabilit rămîne însă timpul cînd a fost parcurs acest itinerar. Se admite unanim că evenimentul s-a produs în prima jumătate a secolului al III-lea, dar în orice caz după 230⁴⁶, deși, practic, nu există nici o informație în acest sens. Data a fost însă presupusă pe baza a două elemente: mențiunea epigrafică a cohorței pentru prima dată la 230⁴⁷, și a aflării pergamentului cu scutul la Dura Europos, ocupată de

⁴⁰ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 83 nr. 14.

⁴¹ 226, 4.

⁴² Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 11.

⁴³ Pentru problemă în general, vezi *Scriptores Historiae Augustae* (Iulius Capitolinus): Maximinus cel Bătrîn, 13; Gordianus cel Bătrîn, 31; Maximus și Balbinus, 16; Herodian VI, 1 și urm.; Iordanes, *Getica*, XVI; *Romana*, 217 și urm.; în *Monumenta Germaniae Historica* 6, V, 1; Fr. Alheim, *Die Soldatenkaiser*, Berlin, Frankfurt/Main, 1939; E. Albertini, *L'Empire romain*, Paris, 1929, p. 283 și urm.; A. M. Remenikov, *Borba plemen Severnovo Pricernomoria s Rimom v III veke*, Moscova, 1954, p. 20 — 28; DID, II, p. 220 și urm.

⁴⁴ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 10.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Fr. Cumont, *Fouilles . . .*, p. LX și urm.; idem, *Syria*, 6, 1925, p. 10 și urm.; VI. Iliescu, *FHDR*, 1, p. 725 plasează data itinerarului în deceniul al patrulea sau începutul celui de-al cincilea; I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91, optează pentru 230 — 238.

⁴⁷ Vezi n. 31.

unitate, dar evacuată în jur de 260⁴⁸, cu prilejul dezastrului lui Valerian de la Haran (Carrhae). Acceptînd în general, în lipsa altor elemente de demonstrație, deceniile patru sau cinci, rămîne de precizat data evenimentului și ce situație existentă în Pont a condus la efectuarea acestei misiuni.

Era evident o stare nemaiîntîlnită în Dobrogea din vremea lui Marcus Aurelius (170), prilejuită atunci, de invazia costobocă.

După incuria pentru întreținerea drumurilor, pentru o perioadă de aproximativ 10—15 ani de la moartea lui Caracalla, spre sfîrșitul domniei lui Severus Alexander, se reia activitatea asiduă pentru refacerea drumurilor, în special în Moesia Inferior, intensificată în mod deosebit pe vremea lui Maximinus Thrax. S-a acordat importanță primordială drumurilor de coastă legînd marile centre vest-pontice⁴⁹. Eforturile în această direcție au mers paralel cu întărirea sectorului cel mai expus dinspre mare, orașele vest-pontice, ce deja la această dată reprezentau probabil o formă particulară de limes⁵⁰. Intensitatea lucrărilor izvorește tocmai din constatarea vulnerabilității litoralului și a faptului că barbarii încep să folosească și marea în atacurile lor⁵¹. Din punct de vedere militar, în această perioadă țărmlul nordic și vestic era controlat de *Classis Pontica*⁵² și parte din *Classis Flavia Moesica* de la Noviodunum⁵³, garnizoanele unora din orașele pontice ca Tyras⁵⁴, Tomis⁵⁵, fiind menținute.

⁴⁸ Fr. Cumont, *Fouilles ...*, p. LXI; idem, *Syria*, 6, 1925, p. 9 și urm.; I. Mititelu, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁹ CIL, III, 14, 462; stîlp miliar din timpul lui Maximinus Thrax și a fiului său Maximus descoperit la Corbu, pe ruta Tomis — Histria; Em. Doruțiu-Boilă, SCIV, 15, 1961, 1. p. 133, dar și DID, II, p. 226; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 98.

⁵⁰ G. Forni, *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Milano, 1949, V, fasc. 34, 1959, p. 1 086 și urm; pentru evoluția limesului Pontic, vezi recent Al. Suceveanu, RRH 13, 1974, 3, p. 217 — 238 și, în special, p. 220 — 225. Cu argumente arheologice și epigrafice, Al. Suceveanu ajunge la concluzia că întreg țărmlul vest-pontic a fost întărit efectiv, treptat, pe o perioadă de trei secole (I — III e. n.), fiind deja încheiat ca sistem defensiv la jumătatea secolului al III-lea deși, invaziile de acum, „*autorisent des conclusions plutôt pessimistes quant à l'efficacité de ce limes*” (p. 238); Em. Condurachi, *Les conditions politiques du Bas-Danube et l'organisation du limes romain*, *Roman Frontier Studies*, Tel Aviv, 1971, p. 156—165 (apud. Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 25). Caracteristice în acest sens sînt refacerile de incintă de la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea la multe din cetățile vest-pontice; pentru Histria, Gr. Florescu, G. Cantacuzino, *Histria*, I, București, 1954, p. 285 — 293; pentru Callatis, S. C. Lambrino, RIR, 5 — 6, 1935 — 1936, p. 321 — 332 și Th. Sauciu Săveanu, *L'Archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 51 — 72; Notăm că zidul cetății Callatis e refăcut integral încă de pe vremea lui Marcus Aurelius; Vasile Părvan, *Zidul cetății Tomis*, ARMSI, seria a II-a, 37, 1915, p. 431 și urm; R. Vulpe, DID, II, p. 225 și urm. Întreținerea și refacerea zidurilor atunci cînd era nevoie, capătă un caracter de rutină, dar agitațiile populațiilor *extra fines* au impus intensificarea lucrărilor. O apărare a țărmlurilor prin orașe întărite și flotă întîlnim în Britannia (*littus saxonicum*) și nordul Galliei (*tractus Armorican*).

⁵¹ DID II, p. 218 — 219. Începînd cu anul 238 în tot cursu secolului al III-lea aproape toate atacurile principale asupra imperiului se vor da pe mare (238, 258, 263, 264, 267, 268).

⁵² I. Marquardt, *L'Organisation militaire chez les Romains*, XI, Paris, 1891, p. 234 — 235 (cu bibliografia); RE, III (1897), col. 2 630 — 2 649; D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsfлотten der Römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966, p. 105 — 119 (cu bibliografia la p.160 — 164); Al. Suceveanu, *Peuce*, 2, 1971, p. 161 și urm.

⁵³ Gr. Florescu, RIR, 16, 1946, 1. p. 10— 18; CIL, III, 14, 214, 34; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 155 — 166; DA, I, 2, p. 1 225 — 1 236;

⁵⁴ P. Nicorescu, ARMSI, seria a III-a, 19, 1937, p. 217 — 222.

⁵⁵ I. Stoian, *op. cit.*, p. 46, n. 4, admite o garnizoană aici; A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 101, nr. 9 presupune o *ala I Flavia Gaetulorum*, iar W. Wagner, *Dislokation*, p. 141, *cohors VII Gallorum*.

Cu toate acestea, în 238, după informația scurtă și precisă, însă extrem de discutată⁵⁶ a lui Iulius Capitolinus, *Vita Maximi et Balbini*, 16,3 au avut loc evenimente importante în Pontul Euxin, marcînd primele atacuri ce vor afecta o bună parte din Moesia Inferior și în primul rînd Dobrogea.

Binecunoscutul pasaj, asupra căruia revenim cu un succint comentariu, mai mult din punct de vedere istoric, fără pretenția de a rezolva cu aceasta și aici problemele ridicate de relatarea ca atare, este: *Sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae Civitatis*.

Textul pare să ajute răspunsului la întrebările cînd și cu ce scop a fost realizată călătoria, ce a avut ca urmare notarea atîtor localități pe un pergament de scut. Unul din principalii comentatori ai acestui pasaj, R. Vulpe, are și cele mai interesante interpretări istorice pe marginea textului. Pentru domnia sa, *Scythicum bellum* ar reprezenta atacurile carpo-gotice care s-au făcut simțite puternic la Dunăre și în special, în Moesia Inferior timp de aproape 30 de ani⁵⁷, iar *principium*, începutul acestor atacuri în ansamblul lor⁵⁸. Asupra expresiei *fuit Histriae excidium* R. Vulpe cade de acord că e vorba oricum de o distrugere, dărîmure, ruinare, zdrobire, nimicire⁵⁹, în timp ce pentru *eo tempore* dă înțelesul unei durate mai mari, întinsă pe întreaga perioadă a războiului și nu exprimînd distrugerea Histriei chiar la începutul războiului (*eodem tempore*)⁶⁰. Într-adevăr, *principium* nu poate reprezenta altceva decît începutul (în anul 238), în sensul ἡ ἀρχή. În acest caz, conform expresiei lui Capitolinus, considerînd ca elemente de bază ale discuției *principium* și *excidium*, am avea relația de egalitate *principium = eo tempore* (anul 238), dar în același timp și dependența temporală a lui *excidium* față de egalitatea menționată; *principium* poate avea însă și înțelesul de κατ'ἀρχάς, ceea ce ar clarifica datele problemei; conform relațiilor mai sus-amintite *principium = κατ'ἀρχάς*, deci chiar la început (*eodem tempore*). Aceasta ar readuce dintr-o dată în actualitate disputa asupra distrugerii Histriei.

Semnalăm și relația *Scythicum bellum = eo tempore* de care *excidium* ar fi de asemenea dependent temporal, dar aceasta ar da naștere la interpretări în ce privește distrugerea Histriei sau la începutul atacului (lucru mai plauzibil), sau în timpul retragerii (puțin probabil)⁶¹. E evi-

⁵⁶ V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912, p. 14; idem, *Histria VII. Inscriptii găsite în 1916 - 1921 și 1922*, ARMSI, seria a III-a 2, 1923, p. 105; idem, *Rivista di Filologia e di Istruzione classica*, 2, 1924, p. 307 - 340; S. Lambrino, *REL*, 9, 1931, p. 2-3; 11, 1933, p. 457 - 563; *Melanges I. Marrouzeau*, Paris, 1948, p. 319 și urm; Gr. Florescu, *Histria I*, p. 66 - 95; Em. Condurachi, *Histria I*, p. 57 - 59; R. Vulpe, *HAD*, București, 1938, p. 364 și 270; idem, *DID* II, p. 230 și urm; idem, *StCl*, 11, 1969, p. 157, 171; Em. Doruțiu-Boilă, *StCl*, 6, 1964, p. 247 - 259; recent. Gh. Poenaru Bordea, *SCN*, 5, 1971, p. 91 - 113 (în special p. 97 - 100, 106).

⁵⁷ R. Vulpe, *DID*, II, p. 230; idem, *HAD*, p. 264; idem, *StCl*, 11, 1969, p. 159.

⁵⁸ Idem, *StCl*, 11, 1969, p. 159.

⁵⁹ *Ibidem*; vezi și D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 464 și urm.

⁶⁰ R. Vulpe, *DID*, II, p. 230; *StCl*, 11, 1969 p. 159.

⁶¹ Cf. n. 56 și, în special, V. Pârvan, *Histria VII*, p. 105, dar data stabilită de Pârvan în acest sens nu suferă modificări.

dentă perioada scurtă în care s-a desfășurat războiul — numai anul 238 —, fapt la care face referire și Iulius Capitolinus. *Bellum Scythicum* din 238 nu se referă atît la invazia carpilor pe care, Dexippus, izvor primar pentru Iulius Capitolinus, îi cunoștea și diferenția net din punct de vedere etnic de goții, destul de necunoscuți la această dată și locuitori ai teritoriilor nord-pontice, desemnați de altfel și prin termenul specific, în aceste cazuri de *Scythi*, ci mai ales la acțiunea din 238 a noilor inamici ai lumii romane ⁶².

Pentru o perioadă de exact 10 ani de la acest atac, Dobrogea pare să nu mai sufere de pe urma vreunei invazii, urmare reală și efectivă a eforturilor militare și financiare ale lui Tullius Menophillus de alungare a năvălitorilor și înlăturare rapidă a urmelor invaziei lor, din anul 238 ⁶³. Abia în anul 248 goții, acum cu rol de conducători de coalțiție ⁶⁴, au întreprins puternicul și cunoscutul lor atac ce se va prelungi cu o ședere pe pămînt roman pînă în anul 251 și cu o mare victorie în iunie a aceluiași an, la Abritus.

O primă remarcă ce se impune asupra așa-numitului război scitic ce s-ar fi întins pe o perioadă de 30 de ani e că sensul cuvîntului *bellum* în literatura istorică antică nu era cel din ziua de azi și nici măcar nu se apropia de el. *Bellum* însemna operațiile duse pe un anumit teritoriu, prilejuit de anumite evenimente grave (de cele mai multe ori invazii), pe o perioadă relativ restrînsă. Astfel e cazul cuceririi Daciei cînd au avut loc două războaie; *bellum Dacicum* reprezintă fie primul, fie al doilea război nu întreaga perioadă 101—106, deși, între anii 102—105, starea conflictuală

⁶² Lucru cu care chiar R. Vulpe e de acord; cf. StCl, 11, 1969, p. 158, 169.

⁶³ Petrus Patricius, FHG, IV, fragm. 8; R. Vulpe, DID II, p. 232. Mențiunea unei presupuse invazii din anul 242: *Scriptores Historiae Augustae, Vita Gordiani* (Capitolinus) 26, 4: *fecit iter in Moesia atque in ipso procinctu quiddid hostium in Thraciis fuit deleuit, fugavit expulit atque summovit, s-a dovedit în cele din urmă neîntemeiată; pentru un atac carpic la această dată opinează Fr. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris 1953, p. 245; D. Tudor, *Răscoale și atacuri barbare în Dacia romană*, București, 1957, p. 51; idem, *Historia*, 14, 1965, 3, p. 368—380; *Istoria României I*, București, 1960, p. 456—528; M. Macrea, D. Protase, SCS Cluj, 5, 1954, 3—4, p. 495 și urm.; V. Cristescu, Istros 1, 1934, p. 73—80; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 91; o părere contrară cu argumente numismatice, C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 175 și B. Mitrea, SCN 4, 1968, p. 197—205, 209—221; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 181; în orice caz la aceste tulburări e raportată poate *damnatio memoriae* a lui Menophillus declarat *hostis publicus*, ca urmare a vreunei acțiuni de nesubordonare și poate chiar a intenției de a lua purpura imperială. Pentru discuții minuțioase despre datarea exactă a guvernării lui Menophillus și aceluși necunoscut C. PE . . ., vezi D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 472 și urm., ce ajunge la concluzia unei *damnatio memoriae* numai pentru ultimul (admițîndu-l pe A. Stein, *op. cit.*, p. 98 și urm.) ce l-a schimbat în funcție pe Menophillus în a doua jumătate a anului 240; dar cf. R. Vulpe DID, II, p. 232—233, care înclină să creadă totuși o nesubordonare; cf. G. M. Bersanetti, *Athenaeum*, 14, 1938, p. 233—238; G. Mihailov, *Klio*, 37, 1959, p. 227—229.*

⁶⁴ Zosimos, I, 20—21, 23; Zonaras, XII, 19; Dexippus, FHG, fragm. 28 și urm.; Iordanes, *Getica*, XVI, 89—92, 103; pe baza studiului unei monede din timpul lui Filip Arabul, puternic afectată de un incendiu și găsită în sectorul *extra muros*, precum și a circulației monetare pe țărmul vest-pontic, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 99—101, 107, presupune distrugerea Histriei în timpul domniei lui Filip Arabul (în special în primii 2—3 ani), 245—247, fără a exclude nici perioada 248—255 (*op. cit.*, p. 106) acceptată și de H. Nubar; C. Preda—H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare. 1914—1970*, București, 1973, p. 66—69. Rămîne de văzut însă dacă s-a produs în această perioadă vreun atac în Dobrogea, fiind cunoscut faptul că goții vor năvăli aici abia în 248, iar acești doi ani sînt ocupați cu invazia carpică ce n-a afectat Scythia Minor, ci numai Dacia și limesul Alutan. Ne întrebăm dacă nu s-a produs, după 238, o împărțire a sectoarelor de atac între cei doi foști aliați.

între beligeranți se menține fără însă a fi desemnată prin *bellum*. În timpul lui Valens are loc un singur *lacrimabile bellum in Thracia* (9 august 378). Pacea lui Valens din 369 inaugurează o perioadă de *pax* după concepția romană, deși, privit azi, conflictul rămîne latent și după 369, fără însă a reprezenta un *bellum*.

Mai mult, fără a insista asupra faptului în sine, remarcăm că Dexippus, autor primar și de bază pentru Capitolinus, nu-și scrie opera *Cronica* (*Cronographia*) retrospectiv, deci nu în 269—270, ci pînă la această dată⁶⁵, ea fiind realizată în stilul obișnuit autorilor de cronologii, cu evenimente notate an de an la care Dexippus a fost martor sau contemporan. Dacă așa stau lucrurile, rezultă că Dexippus, începînd notarea din 238 sau mai devreme, n-a putut, obiectiv, avea perspectiva istorică în acest an despre un *Scythicum bellum* care va dura 30 de ani, ci numai a unui război ce are loc în acel an. O reproducere destul de exactă a lui Dexippus⁶⁶ l-a pus deci pe Capitolinus în fața unei simple traduceri, în latină, a textului grecesc.

Restrîngînd, în concluzie, războiul scitic la anul 238, revine în discuție data distrugerii Histriei, și a celor care au distrus-o. Pe de altă parte, admițînd că *Scythicum bellum* din textul lui Capitolinus nu e de identificat cu atacul carpilor, ci se referă numai la acțiunea paralelă, dar distinctă a goților⁶⁷, presupunem că atacul gotic din 238 s-a dat pe mare⁶⁸.

În acest caz, am avea mult mai ușor răspunsurile la cele două întrebări rămase, cînd și de ce s-a realizat itinerarul înregistrat pe pergamentul de la Dura. El pare să fi avut loc, foarte probabil, în vara lui 239 sau vara 240, deci, în perioada imediată, cînd goții, primind subsidiile de la Menophilus, s-au retras. Chiar dacă nu a fost complet distrusă, Histria pare să fi suferit mari stricăciuni în așa măsură încît nu mai intra atît de curînd în calculele comandamentului moesic pentru reorganizarea apărării. Dovada scoaterii orașului în afara posibilităților rapide de refacere e că pe pergament nu mai e înregistrat ca atare. Faptul apare cu atît mai evident cu cît localitățile de mai mică importanță ca *Timum* (Timogitia), *Amlaidina* (23 August), *Stratonis-Stratono* (Costinești), *Halmyris*, *Ektobroko* sau *Isiako* sînt notate și însoțite de distanțele ce le separă.

Atacul, ce afectase o importantă cetate pontică⁶⁹, alarmase administrația Moesiei Inferior și probabil și a Traciei, așa încît, încă sub guver-

⁶⁵ RE, V (1903) nr. 5, col. 287 — 283.

⁶⁶ Cf. R. Vulpe, StCl, 11, 1969, p. 158.

⁶⁷ Cf. n. 62.

⁶⁸ Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 163.

⁶⁹ E puțin probabil totuși ca Histria să fi fost distrusă abia în anul 267 (R. Vulpe, *op. cit.*, p. 165 — 167) dacă ar fi să interpretăm evenimentul după pasajul: „*inter haec Scythae per Euxinum navigantes Histrum ingressi multa gravia in solo Romano fecerunt*” (*Vita Gallieni* 13, 6.) E evident o pătrundere pe fluviul Istru, în interiorul uscatului unde au fost atacate o serie de garnizoane și localități și nu distrugerea Histriei la această dată. Faptul că la 258 Zosimos I, 34, 2 mai amintește Histria fie ca o amintire, fie, lucru mai plauzibil, existența în continuare a orașului însă fără posibilități de rezistență și încă în afara preocupărilor goților, ca obiectiv de pradă, după lovitură din 238. O principală înțeștare trebuie să se fi produs în apropierea marelui centru militar de la Noviodunum, sediul flotei moesice; cf. Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 106, ce opinează just pentru o efectivă pătrundere pe fluviu. Dealtfel, numismatic, tulburările de aici au fost dovedite tocmai în această perioadă prin îngro-

narea lui Menophillus s-au luat severe măsuri de pază. Toate cetățile aflate pe țărmul Mării Negre au trebuit să-și întărească sistemele defensive.

În acest context și-a desfășurat activitatea și acea „comisie militară”, dacă ne e permis să întrebuițăm un termen modern. Iminența atacurilor gotice tot pe mare era evidentă și, în special cele două provincii trebuiau să se aștepte în viitor la ele. Au fost probabil vizate spre a-și reface zidurile și a se asigura și alte cetăți de pe țărmul tracic înscrise poate pe pergament, dar cu numele dispărut datorită deteriorării documentului.

Avem, de fapt, de-a face cu o deplasare la fața locului ordonată și coordonată de guvernatorii celor două provincii de care, poate, Gordian al III-lea a luat cunoștință — prezent fiind în Moesia — în timpul pregătirilor pentru expediția persană. S-au constatat în cursul acestei inspecții, care sînt eventualele stricăciuni produse de invazie și s-au dat indicații precise a celor στρατηγοί ai cetăților grecești de a lua măsuri urgente în direcția întăririi capacității defensive. Cu puține excepții toate orașele sau fortificațiile din vecinătatea imediată a mării au fost vizate spre fortificare, mergînd de la vicus Amlaidina, pînă la cetăți de importanța Tomisului, Callatisului sau Tyrasului.

Că misiunea a fost realizată într-un timp scurt, impus de ritmul desfășurării evenimentelor, se poate „citi” pe hartă. De la Tomis, se ajunge la Halmyris, pe unde se trece primul braț al Dunării înregistrat în forma ei veche, grecească ICTPOC IIOT ⁷⁰. Dacă evenimentele presante n-ar fi impus terminarea inspecției rapid, drumul urmat s-ar fi abătut, desigur, pe la centrele militare de la Aegyssus sau Noviodunum, ocolind zona destul de greu de străbătut a Deltei Dunării ⁷¹. Așa însă, după menționarea fluviului, de fapt a primului braț al Dunării (Sf. Gheorghe), urmează imediat semnul Γ abreviere evidentă pentru γῆ = pămînt, dovada trecerii prin deltă, între brațele Sf. Gheorghe și Sulina ⁷². Înregistrarea unuia și aceluiași fluviu s-a făcut de două ori, la prima abordare (brațul din partea vechii cetăți Histria) și la ultima trecere a ultimului braț al fluviului, dinspre nord, Chilia, desemnat de data aceasta cu termen latin *Danubius*.

În sprijinul datei recente a itinerariului (239 — cel mai târziu 240) pledează și înregistrarea ca atare a cetăților nord-pontice încă necăzute sub dominația goților și unde încă mai existau garnizoane romane, desi-

parea tezaurului de 1 071 monede de argint la Isacea (Noviodunum); pentru acest tezaur vezi B. Mitrea, SCIV, 13, 1961, 1, p. 151, nr. 37; Dacia, N. S., 5, 1961, p. 589; C. Preda, SCIV, 12, 1961, 2, p. 247 — 249; în adîncimea teritoriului, la Suluc-Măcin, un alt tezaur pentru care vezi C. Preda, *op. cit.*, p. 248; cf. Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 106. Pe de altă parte, chiar situația geomorfologică în 267, cînd procesul înnisipării era avansat mai ales la porțița actuală strînsă între grinduri (R. Vulpe, *op. cit.*, p. 169) la intrarea în golful Sinoe, nu mai permitea un atac masiv asupra orașului; cf. R. Vulpe, DID II, p. 258 și urm. și Em. Doruțiu-Boilă StCl, 6, 1964, p. 250 — 259; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 466 și urm.

⁷⁰ Cf. Fr. Cumont, Syria, 6, 1925, p. 113; idem, *Fouilles . . .*, p. 327 propune Ἰστρος πόλις; atît acuarela, cît și fotografia relevă însă cît se poate de clar Ἰστρος ποταμός; vezi în special I. Mititelu, *op. cit.*, p. 84, nr. 15, p. 86, 88; R. Vulpe, cf. StCl, 11, 1969, p. 169.

⁷¹ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 88.

⁷² *Ibidem*.

gur, vizitate de autorii itinerarului: *Tyras*⁷³, *Portus Isiacorum*, *Odessos*, *Theodosia* (Artabda), *Borysthene* (Olbia), *Cherchinitis*, *Chersonos*⁷⁴, *Lampada*. Devine clar că în deceniul cinci sau șase, când deja tot țărmul nordic al Pontului căzuse sub dominația goților, o acțiune de felul celei întreprinse între 239—240 nu-și mai avea rostul.

Într-o primă fază a invaziei gotice probabil că fuseseră afectate și orașele Tyras și Olbia, care vor fi văzute corăbiile gotice coborînd în aval pe fluviu. Tot aceste orașe trebuie să fi furnizat, sub presiune gotică, specialiștii militari navali. În momentul retragerii goților, prin tratat, orașele respective, integrate administrativ și militar Moesiei Inferior, au fost eliberate de presiune.

Un fapt nu mai puțin important de arătat aici, e că întreaga acțiune s-a realizat în directă coordonare și colaborare cu comandamentele flotelor pontică și moesică direct interesate în realizarea unei astfel de hărți a regiunii pe care o aveau în atenție. E evident că întregul traseu terestru a fost secondat de unul maritim reprezentat dealtfel de cele două nave de război pe mare. Alături de *Classis Flavia Moesica*, *Classis Pontica* avea în supraveghere o bună parte din orașele înscrise pe acest traseu, prezența unui anumit număr de nave pîrînd să indice grija pentru îmbunătățirile ce trebuiau aduse⁷⁵.

Rezumînd, opinăm pentru o datare 239—240 (Gordian al III-lea) a realizării itinerariului, prilejuit de o stare excepțională în Pont — primul atac pe mare al goților (*Scythicum bellum*) și prima afectare însemnată a unei cetăți vest-pontice (Histria) — avînd drept scop alarmarea întregului sistem defensiv deja constituit într-un fel de limes, constatarea stricăciunilor și mai ales indicațiile date în fiecare oraș sau localitate parcursă pentru întărirea grabnică a fortificațiilor.

Cum va fi ajuns pergamentul la Dura Europos e greu de știut. Între ultimele urme pe acest itinerar se disting trei litere XIM⁷⁶, probabil o prelungire a misiunii pînă în Caucaz (?) (Cimmerium)⁷⁷ ce cuprindea orașele Dioscurias și Phasis integrate administrativ în provincia Pontus. Ultimele litere descifrate de Mititelu sînt AXPA⁷⁸, puțin probabil o abatere pînă la fluviul Araxes, după care indicațiile încetează. Nu e exclus ca drumul din Crimeea pînă în Cimmerium să fi fost făcut pe mare,

⁷³ *Ibidem*, p. 89 și drumul propus de el : Chilia Veche — Chilia Nouă, Tatarbunar (Tătărești), Tyras; pentru Tyras, vezi P. Nicorescu, ARMSI, seria a III-a 19, 1937, p. 217 — 222 și A. N. Zograf, *Drevnii gorod Tira-Belgorod-Akkerman*, KSIIMK, VIII, 1940, p. 62 — 67.

⁷⁴ G. D. Belov, *Hersones Tavriceskii*, Leningrad, 1948; La Chersonesus Heraclea exista, se pare, o garnizoană romană fiind principalul oraș din Crimeea; Fr. Cumont, Syria, 6, 1925, p. 7, 11. Tot aici staționa și o parte din *Classis Pontica*; dar CIL, III, 14, 314, 34, reprezintă un altar ridicat lui Commodus la Chersones de către un trerarh din *Classis Flavia Moesica*. În Crimeea, *Classis Pontica* își avea una din stații la Charax (azi Ai-Todor); cf. B. V. Farmakovski, AA, 1911, col. 834 — 238.

⁷⁵ Vezi supra n., 4,5; Fr. Cumont, Syria, 6, 1925, pl. I. Ar fi interesant de relevat dacă la această dată toate cetățile vizate și notate pe pergamentul scutului nu au fost puse sub comanda directă a flotei pontice; Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 106. Dacă sectoarele de supraveghere sînt nordul și vestul Mării Negre pentru flota moesică și plînă la hotarul Traciei pentru cea pontică (Kienast, *op. cit.*, p. 91 — 119) devin explicabile cele două imagini de nave reprezentînd flotele ce făceau paza coastei.

⁷⁶ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 85, nr. 29.

⁷⁷ *Periplum Anonymi*, 46.

⁷⁸ I. Mititelu, *op. cit.*, p. 85, nr. 30.

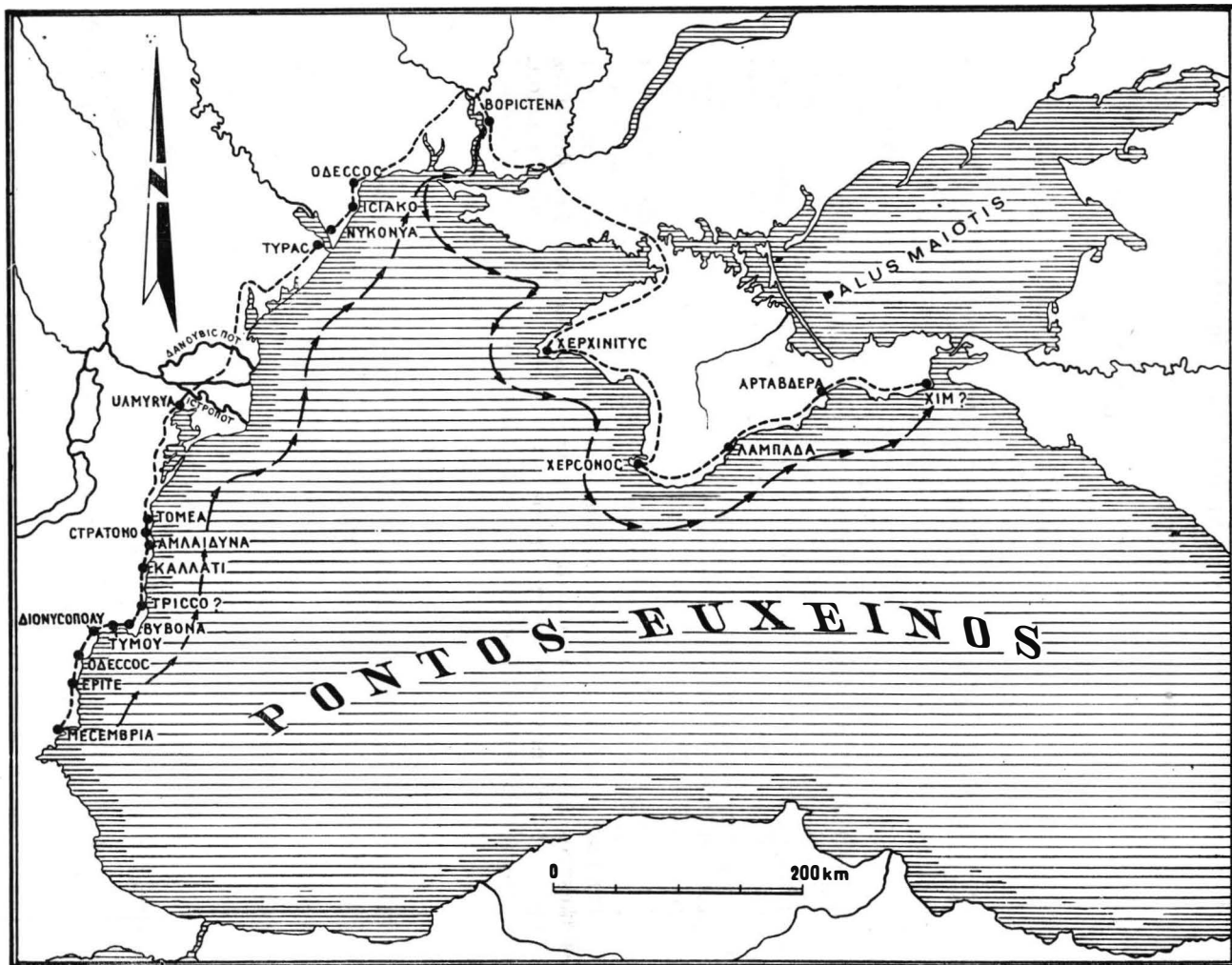

Fig. 1. Itinerariul terestru înscris pe pergament cu probabila însoțire navală.

după care urma să fie reparcurs, tot pe calea mării, pînă în Tracia sau Moesia. În condiții greu de bănuț, reîntoarcerea se pare că nu a mai avut loc, documentul ajungînd în urma vreunei împrejurări neștiute la Dura Europos.

NOUVELLES CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES SUR LE PARCHEMIN DE DURA EUROPOS

RÉSUMÉ

Parmi les découvertes archéologiques des années 1922—1923 on a fait remarquer l'important document connu ultérieurement sous le nom de *Scutum Durae Europi*. Il s'agit d'un fragment de parchemin peint de 0,45 × 0,18 m, contenant l'itinéraire entre Messembrie et la presqu'île de Crimée. A côté est représentée la mer avec deux navires. Mais la troupe — *cohors XX Palmyrenorum Sagittariorum* —, dans les archives de laquelle le document a été retrouvé, n'était pas stationnée en Dobroudja ou en Dacie. Par suite de l'analyse du parchemin, on a établi que la route, qui y est inscrite, a été parcourue par un groupe de militaires détachés de quelque garnison de Thrace après l'invasion de 238 (*Scythicum bellum*) qui avait affectée gravement une série de cités pontiques. Il est possible qu'à cette occasion la cité de Histrie ait été détruite. C'est ainsi qu'on reprend la discussion sur la date de la destruction de la ville située sur le rivage du lac de Sinoe. Ce voyage a été effectué en vue d'une inspection sur mer et sur terre afin de pouvoir constater les dégâts et d'envisager les mesures ultérieures à prendre pour la reconstruction. Les dernières lettres du parchemin permettent n'importe quelle autre interprétation, ainsi que l'inexplicable découverte de ce document à Dura Europos.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. L'itinéraire par terre écrit sur le parchemin avec le probable accompagnement naval.

Ταβελ με τοπωνυμίες με περσική και άλλη προέλευση

Secolul al III-lea	Secolul al II-lea	Secolul al II-lea	Secolul al III-lea (?)	Secolul al IV-lea	Secolul al VI-lea	Secolul al VII-lea
SCUTUM D. E.	ARRIAN	PTOLE EU	ITINER. ANTON.	TAB. PEUTING	PERIPL. ANO-NIM.	COSMOGR. RAVENN.
ME [CEMBRIA]	ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ 136	ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ III, 10, 3		MESEMBRIA VI, 42, 513	ΜΕΣΗΜΒΡΙΑ 11	MESEMBRIA V, 11, 93
ΠΑΝ [ΥΚΟC]		ΠΑΝΥΣΟΣ III, 10,3		ERITE VI, 42, 512		
EPITE				ODESSOS, VI, 42, 512		
ΟΔΕCCOC	ΟΔΗΣΣΟΣ 136	ΟΔΗΣΣΟΣ III, 10, 3	ODISSO 228, 3	DYOSINOPOL VI, 42, 512		
ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛΙ	ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛΙ 136	ΔΙΟΝΥCΟΠΟΛΙC	DIONISOPOLI 228	BIZONE VI, 42, 511		DIONISO IV, 6, 47; POLIS V, 11, 93
ΤΥΜΟΥ			TIMOGITIA 228			TUMO V, 11, 93
ΒΥΒΟΝΑ	ΒΙΖΟΣ 136			TRISSA VI, 42, 511		
ΤΡΙCCO ?	ΤΕΤΡΙΣΙΑΔΑ 136					TRISSA IV, 6, 47
ΚΑΛΛΑΤΙ	ΚΑΛΛΑΝΤΡΑ 135	ΚΑΛΛΑΤΙ III, 10, 3	CALLACIS 227, 4	CALLATIS VI, 42, 510		CALLATIS IV, 6, 47
Α ΑΙΔΥΝΑ						STRATONIUS IV, 6, 47
CΤΡΑΤΟΝΟ				STRATONIS VI, 42, 510		STRATONIS V, 11, 93
TOMEA	TOMEAΣ 135	TOMI III, 10, 3	TOMOS 227, 3	TOMIS VI, 42 510	TOMOΣ 41	TOMIS IV, 6, 47; V 11, 93
ΟΥΑΜΥΡΙΑ			SALMORUDE 226, 4			
ΙCΤΡΟΠΟΤ	ΙCΤΡΟCΠΟΛΙC 135	ΙCΤΡΟCΠΟΛΙC III, 10, 3	HISTORIO 227, 2	HISTROPOLI VI, 510		ISTRIO POLIS V, 11, 93
ΔΑΝΟΥΒΙCΠΟΤ						DANUBIUM IV, 14, 53, 54
ΕΧΤΟΒΡΟΚΟ						ETEOBROTON, IV, 3, 6
ΤΥΡΑC		ΤΥΡΑC III, 10, 8				THIRA-TYRENSUM V, 11, 93
ΙCΙΑΚΟ	ΙCΙΑΚΩΝ ΑΙΜΕΝ 132				ΙCΙΑΚΩΝ ΑΙΜΕΝ 61	
ΝΥΚΟΝΥ [Α]	ΝΥΚΩΝΙΟΝ 132	ΝΙΚΩΝΙΟΝ III, 10, 8				
ΟΔΕCCOC	ΟΔΕCΣCOC 132	ΟΔΕCΣCOC III, 5, 14			ΟΔΕCΣCOC 61	
ΒΟΡΙCΤΕΝΑ	ΟΛΒΙΑ 132					
ΧΕΡΧΙΝΙΤΙC	ΚΕΡΚΙΝΗΤΙC 132				ΚΟΡΟΝΙΤΙC	
ΧΕΡCΟΝΟC	ΧΕΡΡΟΝΗCOC 132				ΚΕΡΚΙΝΙΤΙC 56	
ΛΑΜΠΙ [ΑΔΑ]	ΛΑΜΠΑΔΑ 132					
ΑΡΤ [Α ΒΔΕΡΑ ΧΙΜ ?	ΘΕΟΔΟCΙΑ 131					